

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№11/2021

ЗБАРАЖ – 2021

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

№11/2021

ЗБАРАЖ – 2021

Збірник містить матеріали наукових конференцій, проведених Національним заповідником «Замки Тернопілля» в 2021 році, а саме:

Наукова конференція «Шляхи вирішення проблем реставрації, пристосування та музеєфікації історико-культурних пам'яток Бучаччини» (15 квітня 2021 р.);

Наукова конференція «Відродження історико-культурних пам'яток, як невід'ємний елемент розвитку туризму на Тернопільщині» (27 травня 2021 р.);

Наукова конференція «Чортків крізь призму століть» (08 липня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Фондові збірки та колекції: сучасні виклики і вимоги» (13 серпня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі та козацтво» (20 серпня 2021 р.);

Наукова конференція «Замки Тернопільщини: актуальні проблеми реставрації, пристосування та збереження» (23 вересня 2021 р.);

Науково-практична конференція «Князі Вишневецькі. Спадщина роду» (15 жовтня 2021 р.).

Видання розраховане для істориків, культурологів, фахівців з охорони пам'яток культурної спадщини, музейних працівників, викладачів, студентів, та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензенти:

Степан Павлюк

доктор історичних наук, академік НАН України, професор,
директор Інституту Народознавства НАН України

Микола Бармак

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
України, археології та спеціальних галузей історичних наук ТНПУ
ім. В. Гнатюка

Редакційна колегія:

Анатолій Маціпура

генеральний директор НЗ «Замки Тернопілля»

Олег Заліщук

заслужений архітектор України, лауреат державної премії України в
галузі архітектури, головний архітектор НЗ «Замки Тернопілля»

Володимир Місько

кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету ТНПУ
ім. В. Гнатюка

Тетяна Думська

заступник генерального директора з наукової і культурно-просвітницької
роботи НЗ «Замки Тернопілля»

Богдан Строць

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу
регіональної археології Державного підприємства
«Науково-дослідний центр «Охорона археологічної служби
України»» Інституту археології НАН України

Марина Ягодинська

кандидат історичних наук, директор Тернопільського обласного
центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Люба Шиян

кандидат історичних наук, науковий співробітник НЗ «Замки
Тернопілля»

Надія Макаруч

учений секретар НЗ «Замки Тернопілля»

Зоряна Мазуранчик

завідувач сектору промоції та комунікації НЗ «Замки Тернопілля»

Наталія Марціаш Дир

молодший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля»

Рекомендовано до друку

Науково-методичною Радою Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Протокол №11 від 11 листопада 2021 р.

II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»

Любов Альтгайм
м. Тернопіль

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТЕМАТИЧНИХ ЕКСКУРСІЙ ОБОРОННИМИ СПОРУДАМИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Анотація: У статті розкрито важливу роль оборонних споруд Тернопільщини для формування, організації і проведення тематичних екскурсій. Подано характеристику Тернопільського Збаразького, Бучацького, Кременецького, Скала-Подільського, Тербовлянського, Червоноградського, Бережанського, Микулинецького, Золотопотіцького, Підзаміцького, Язлівецького, Кривченського, Ягільницького, Залозецького, Чортківського, Янівського, Кудриницького, Сидорівського, Токорівського замків як найбільш туристично та екскурсійно привабливих екскурсійних об'єктів Тернопільської області. Зроблено акценти на важливості їх збереження відновлення та реставрації.

Ключові слова: екскурсійні об'єкти, тематичні екскурсії, пам'ятки історії та культури, замки, оборонні споруди.

Оборонні споруди як історико-культурні ресурси є важливою складовою туристично- екскурсійного потенціалу. Пам'ятки історії і культури відіграють особливу роль у розвитку туристичної та екскурсійної діяльності, вони є свідками тисячолітньої історії нашого народу. Крім того, історико-культурні ресурси є важливим джерелом поповнення державного та регіонального бюджетів. За визначенням, історико-культурні рекреаційні ресурси – це пам'ятки культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Вони відзначаються великою різноманітністю і включають історико-архітектурні, археологічні та історичні пам'ятки, твори монументального мистецтва, етнографічні особливості території, традиційні промисли і ремесла (народні традиції, вірування, образотворче мистецтво тощо). Пам'ятками історії і культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями у житті народу та розвитком суспільства і держави, витвори матеріальної і духовної творчості, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність. Серед них вагоме місце займають і оборонні споруди, які мають безпосереднє відношення до історико-архітектурна спадщини, і є цінним скарбом нашої нації. При визначенні видів історико-архітектурної спадщини, пам'яткоохоронна методика базується на історико-географічному, мистецькому, науковому критеріях, а також враховує інші аспекти суспільно-історичної значущості об'єктів історико-культурної спадщини. Для кожного із видів пам'яток той чи інший аспект суспільної цінності буде визначальним. Стосовно ж оборонних споруд, можна сказати, що кожна окрема пам'ятка у сукупності певною мірою становитиме і історичну, і наукову, і мистецьку цінність, і культурну цінність. Розуміння їх вадливої ролі, усвідомлення їх суспільної значущості є важливою передумовою вирішення комплексну питань, пов'язаних із їх охороною, реставрацією та використанням. Історична цінність оборонних споруд полягає передусім в їх пізнавальній ролі як джерел історичної інформації, вони своїми формами,

розмірами, розташуванням здатні відбивати матеріальне й духовне життя суспільства певного історичного періоду: суспільний устрій, рівень розвитку економіки, світогляд, культуру, побут, традиції населення. Ця функція значно підсилюється, якщо ми розглядаємо і використовуємо оборонні споруди і комплекси як туристичні та екскурсійні об'єкти [1]. Важливим показником, який визначає наукову значущість таких споруд, є хронологічний: чим давніша пам'ятка, чим вищий відсоток автентичності, збереженості її матеріальної структури, тим вищий ступінь наукової, історичної, туристично-екскурсійної цінності об'єкта. Суттєвим є урахування наукової значущості матеріальної структури оборонних споруд зі складною історією будівництва - таких, які не раз перебудовувалися. Важливим аспектом їх суспільної значущості тоді буде естетична цінність, яка обумовлена дотримання архітектурних форм, виразності архітектурних деталей декоративних елементів. Таким чином, історична, наукова, естетична, художня цінність цих споруд становлять суть її історико-культурного змісту, який буде основою при формуванні екскурсійної послуги для можливості їх використання у сучасних умовах, оскільки їх архітектурна форма і матеріальна структура втілює у собі культурно-мистецькі досягнення певного історичного періоду або ж увібрала нашарування наступних етапів розвитку і вони є хранителями інформації, що становить не тільки історико-культурний, але і рекреаційно-пізнавальний інтерес і мають бути збережені [3].

Тернопільщина – унікальний край, розташований на перехресті шляхів із заходу на схід, із півночі на південь. Через це ця територія перебувала завжди у вирі подій, пов'язаних із європейською історією впродовж багатьох віків. Тому тут і будували різні захисні споруди, а саме замки та фортеці і найбільше їх збереглося до наших часів. Оборонні споруди Тернопільщини – укріплені замки володарів, що служили одночасно за житло й фортецю, виникли у середньовіччі для захисту перед ворожими нападами. І щоб запобігти їх руйнації, за наказом Президента України від 2005 р. створено Національний заповідник «Замки Тернопілля», до складу якого увійшли сім замків. Відповідно від того часу кошти на їх утримання та реставрацію зобов'язується виділяти держава. Від тоді всі заходи із відновлення і реставрації надали їм привабливішого вигляду і вони стали повноцінними туристичним і екскурсійним об'єктами, а не об'єктами дикого туризму, що не сприяє їх збереженню.

Загалом в Україні збережено 100 замків і замкових споруд, із них Тернопільська область нараховує близько 34 замків, кожен із яких має свою історію зведення і падіння, але на жаль через війни, ставлення власників, відсутність загальнодержавної політики більшість замків на Тернопільщині не збереглися [2]. Але всі вони є цікавими екскурсійними об'єктами, особливо для організації і проведення тематичних екскурсій для різного складу екскурсійних груп. Найбільш популярним із них сьогодні є *Тернопільський замок* у м. Тернополі, який зведений у 1540-1548 рр. на лівому березі річки Серет. Право на заснування міста, та зведення замку Яну Тарнавському гербу Леліва, краківському каштеляну, великому гетьману коронному, надав король Польщі Сигмунд I. Разом із будівництвом замку насипали дамбу, що перекрила річку і утворила велику водойму, яка оточила замок із трьох сторін. Перед земляними оборонними валами викопали глибокий рів. У замок можна було потрапити воротами зі сходу, через рів перекинули міст, який вдень опускався, а на ніч піднімався. Палац замку мав три основні поверхи зі сходу, та два підземні поверхи із заходу. Замок слугував прикриттям шляху із Теремовлі до Буська. Син Яна Тарнавського, Кшиштоф добудував замок та укріпив його. Великих руйнувань зазнав замок під час нападів турків і татар у 1575, 1589, 1672

рр. У 1675 р. паша Ібрагім Шишман, після декількох тижнів облоги міста спалив замок, зруйнував фортифікаційні споруди, висадив у повітря обидві вежі, спустив воду зі ставу. Після переходу міста у власність Собеських, замку повернули первісний вигляд, і у такому стані він залишався до кінця XVIII ст. На початку XIX ст., на той час власник замку, Францішек Коритовський (1768-1832), гербу Мора, зніс залишки оборонних валів та веж, оточив палац новим муром із тесаного каменю. Нову вхідну браму на територію замку прикрасив двома пілонами на єгипетський манір, розмістивши на них герби свого роду та роду дружини. Над гербами виднілися маски левів, а пілони вінчали кам'яні кулі. У південній частині дитинця він спорудив Новий замок у три поверхи. У 1930-1931 рр. замок відбудували. А у 1944 р. Старий та Новий замки знову зруйновані під час бойових дій. Далі вже Новий замок не відбудовували, а звели на його фундаменті готель, який зараз називається «Тернопіль». Старий замок відбудували у 1956 р. Від первісного вигляду замку збереглася цокольна частина. Верхня частина змінила свій зовнішній вигляд, оскільки деталей архітектури вже не дотримувались [3].

Не поступається популярності серед екскурсантів та екскурсководів також **Збараський замок** – фортифікаційна споруда у місті Збараж. Історія Збараського замку розпочалася в Італії. Проект замку, на замовлення Кшиштофа Збараського, був розроблений італійським архітектором Вінченцо Скамоцці. У 1627 р. Генріх ван Пеен зробив зміни у плані забудови, щоб покращити оборонну здатність споруди, новим власником якої став молодший брат Кшиштофа-Юрій. У 1649 р. замок взяв в облогу Б. Хмельницький, а у 1675 р. фортецю захопили і спалили турки. Опісля твердиню відновив Дмитро Вишневецький, зробивши із неї свою резиденцією. Із 1682 р. тут господарював уже Станіслав Потоцький, нащадкам якого замок належав до середини XIX століття. Сьогодні Збараський замок має статус державного історико-архітектурного заповідника. Був номінований на звання одного із семи чудес України. Тут діє краєзнавчий та історичний музей із понад 25 виставковими залами [3].

Екскурсійні маршрути часто проходять також і до **Бучацького замку** – це одна із шести відомих фортець XIV ст. на Галичині. Його збудували на місці колишнього укріплення. Територія для будівництва ідеальна – скелясте підвищення поблизу потічка, який впадає у річку. Історики вважають, що перший замок, зведений на цій височині у XII ст., був дерев'яним. Місцеві магнати заклали це укріплення для захисту їхнього рідного міста – Бучача. Перша згадка про Бучацький замок датується 1373 р. Фортеця змогла вистояти під час багатьох нападів татар і турків. Цікаво, що чимало для того, аби укріплення стало неприступним для ворогів, зробила жінка – Марія Могилянка. Після смерті свого чоловіка Стефана Потоцького вона вирішила перетворити вотчину у безпечне для себе і дітей місце. Саме тоді замок збільшили практично втричі, а висоту його стін, укріплених трирядними бійницями, в деяких місцях підняли до чотирьох метрів. На початку XVII ст. фортеця у Бучачі була однією із найкращих на Поділлі. Твердиня стала настільки невразливою, що витримала облогу козацького війська. Упав Бучацький замок від натиску турецької армії 1672 р. Ян Потоцький, який на той час володів містом, швидко відновив фортецю. Проте у XIX ст. замок перестав бути важливою оборонною спорудою, тож його поступово розібрали на будматеріали. Про колишню могутність нагадують фрагменти стін і веж. Хоча фортеця є пам'яткою архітектури, перебуває вона сьогодні у незадовільному стані, що особливо потрібно враховувати під час проведення екскурсій для школярів [4].

Цікавим для екскурсійної діяльності також є **Кременецький замок** – фортифікаційна оборонна споруда у місті Кременець. Відома як неприступна стіна,

адже 1240 р. цей замок намагався взяти монгольський хан Батий, проте фортеця вистояла в облозі, яка тривала рік. Не піддався замок і його воєводі Куремсі через 15 років. Тому наступний ханський намісник наказав Теробовлянському князю знести замок. Заново фортецю почали відбудовувати литовські князі Гедиміновичі з ініціативи польського короля Казимира III 1366 року. 1536 р. власницею замку стала дружина польського короля Сигізмунда I – королева Бона Сфорца. Саме на її честь названо гору, на якій розташований замок. За її правління фортецю перебудували у ренесансовому стилі та підсилили її обороноздатність. Однак це не завадило козакам Богдана Хмельницького через 100 років взяти штурмом та частково зруйнувати замок у Кременці. Після остаточної перебудови у середині XVI ст. замок у Кременці складався із двох мостів та трьох веж, а також князівського палацу і церкви святого Михайла. Збережені сьогодні руїни мають овальну форму, витягнуту зі сходу на захід. У деяких місцях стіни стерті до фундаментів, в інших – залишилися на повну висоту. Збереглася квадратна у плані двоярусна вежа із арковими готичними воротами, над якими є два отвори – прямокутний і невеликий круглий. У західному куті замку залишилися сліди квадратної вежі [4].

Не оминають екскурсійні групи і **Скала-Подільський замок** – оборонна споруда зведена у кінці XIV ст. на високому пагорбі на березі річки Збруч. Із трьох боків фортеця захищена річкою, а на четвертому боці збудували рів із водою та звели оборонний мур із пороховою вежею. На території також побудували двоповерховий палац, руїни якого збереглися до наших днів. До нашого часу також збереглась частина мурів та кілька веж. Скала-Подільський замок – стародавня оборонна споруда, яка неодноразово переживала часи розквіту і падіння. Сьогодні це пам'ятка архітектури національного значення [3].

Туристично та екскурсійно привабливішим із кожним роком стає **Теробовлянський замок** – оборонна споруда у місті Теробовля. Першим укріпленим замком слугувала дерев'яна фортеця. Саме із нею пов'язані імена теробовлянського князя Василька, якого у 1097 р. підступно захопив і осліпив київський князь Святослав Ізяславович. У 1241 р. Теробовлянський замок, як і десятки інших галицьких фортець, вщент зруйнували війська Батия. Із 1349 р. місто і замок у складі польського королівства і фортеця, як його форпост починає перебудовуватися і впорядковуватися. Теробовлянський замок пережив багато штурмів із боку турецько-татарських завойовників. Внаслідок тих боїв замок дуже знищений. 1594 р. теробовлянську фортецю за допомогою міщан захопили повсталі загони Северина Наливайка. На початку XVII ст. замку судилося пережити своє друге народження. 1631 р. місцевий староста Олександр Балабан зводить на замковій горі нову грандіозну кам'яну фортецю, руїни якої збереглися до наших днів. Ця споруда витримала багато наступів. У 1648 році замок взятий військами Богдана Хмельницького. Напади ординців у 1673 р., 1675 р. (під командуванням Ібрагіма Шишмана), у 1687 р., 1688 р. мали для фортеці жахливі наслідки. Її настільки зруйновано, що більше не піднялася із руїн. Але і сьогоднішній огляд древньої твердині над річкою Гнізною дає змогу уявити екскурсантам, якою вона була у часи своєї могутності [3].

Важливим також для екскурсійної діяльності є **Червоноградський замок** – на початку XVII ст. Червоноград став власністю львівського каштеляна Миколи Даниловича. Тоді ж з'явився мурований замок. Його систематично атакували козаки, опричники та угорці. Турки завоювали замок та на деякий час залишили місто спорожнілим. Згідно із даними перепису, на початок XX ст. більшість населення становили поляки. У селі діяв центр римо-католицької парафії,

працювала дворічна школа для шляхтянок. Наприкінці Другої Світової війни у стінах палацу розмістилися стрільці польської самооборони, яких атакували українські повстанці. Внаслідок тієї сутички загинули мирні мешканці. Після війни поляків вивезли, місто спорожніло. Тут не прижилися українські родини із Лемківщини. Демографічну проблему також не вирішила новозбудована гідроелектростанція, яку закрили невдовзі. Згодом поселення Червоне остаточно перестало існувати. Тепер лише руїни неоготичних веж та костелу нагадують про колишнє місто, замок та його власників [3].

Популярним екскурсійним об'єктом є також *Бережанський замок* – це пам'ятка оборонної архітектури, розташована в однойменному місті на Тернопільщині. Збудований коштом родини Сенявських, замок мав сімейну усипальницю. Колись Бережанський замок називали «Східним Вавелем», порівнюючи його у такий спосіб зі знаменитим замком у Кракові. Але історія цих двох споруд різна. Нині Бережанський замок перебуває далеко не у найкращому стані. Частина його розвалилася, іншу намагаються реставрувати. Можливо, однією із причин стало місце, де його збудували: на відміну від більшості оборонних споруд, розташованих на підвищеннях, він зведений у низині, у глибокій заболоченій долині на острові, утвореному двома рукавами річки. Так чи інакше, ця пам'ятка має значну цінність і заслуговує на увагу як із боку держави, так і місцевих мешканців, туристів та екскурсантів. Бережанський замок вважають найвизначнішою захисною спорудою епохи Ренесансу. Збудований він не як військово-оборонна, а як оборонно-житлова споруда. Зведення фортеці датують 1534 р. [3].

Цікава історія власників і мешканців приваблює екскурсантів до *Микулинецького замку* – побудованого у 1550 р. на пагорбі біля річки Серет. Слугував він оборонною конструкцією князів Сенявських у XVI ст. Потім замком володіли дворяни-аристократи Збараські і Любомирські. Його збільшили і модернізували у 40-і рр. XVII ст. У XIX ст. замок переобладнаний магнатом Конопкою. У ньому відкрита суконна фабрика. З чотирьох розташованих на кутах башточок споруди вціліли лише дві. У внутрішньому дворі розташовані житлові та господарські будівлі, деякі із них вціліли. На початку XX ст. Микулинецьким замком володіла графиня Ю. Рей. Із нею жила її фаворитка Анна, яка залишилася у замку після смерті господині і загибелі її сина. У наш час житловими будівлями замку володіє дочка Анни. Споруда є пам'яткою архітектури. Це єдиний в Україні житловий середньовічний замок. Він входить до Національного заповідника «Замки Тернопілля». Але, на жаль, відновлення та реставрацію замку поки не проводили [4].

Потрібно згадати і про *Золотопотіцький замок*. У середині XVII ст. польський шляхтич Стефан Потоцький побудував замок, який згодом став головною резиденцією роду Потоцьких. У кінці століття замок зруйнували турки, а у XVIII ст. його знову відбудували. Будівля замку – це фортеця із чотирма вежами на кутах та надбрамною вежею, всередині – одноповерховий палац. Не дивлячись на те, що замок виглядає напівзруйнованим, він вважається одним із найкраще збережених на Тернопільщині [3].

Також для формування тематичних екскурсійних маршрутів цінним екскурсійним об'єктом є *Підзамочок*. У Підзамочку збереглися руїни замку, збудованого у 1600 р. Яном Бучацьким-Творовським гербу Пилява, як допоміжний форпост Бучацького замку. Ця фортеця є взірцем новітніх віань у будівництві фортифікаційних споруд, які були започатковані в Європі у XV ст. Він побудований у формі широкого чотирикутника (90 на 80 м), що звужується до

півдня. Замкові стіни порівняно невисокі (4-6 м), товщина їх – більше метра. Із південного боку розташована в'їзна брама, що добре збереглася. Над брамою є оригінальна гербова композиція. Поряд із в'їздом – низка підвальних приміщень, які використовували під склади або ж як місце для ув'язнення. У лівому куті північного муру зруйновані зараз двоповерхові житлові приміщення із виразним плануванням кімнат. За часи існування замок неодноразово зазнавав ворожих нападів і знищення. Про це свідчать записи француза д'Алейрака, який у 1684 р. перебував на Бучаччині. Замок використовувався за помешкання аж до середини XVIII ст. У 1807-1869 рр. у фортеці діяла папірня, що працювала на енергії води. Залишки мурувань замку репрезентують перехідний етап до будівництва регулярних укріплень протобастіонного типу на подільських землях [4].

Важливим екскурсійним об'єктом у тематичних екскурсіях є **Язловецький замок** – комплекс оборонно-житлових споруд XIV-XVII ст. у селі Язловець. У XVI ст. вважався одним із найкращих в Україні і найважливішою фортифікаційною спорудою часів Речі Посполитої. Стіни Язловецького замку ще пам'ятають помпезні бенкети і святкування, які влаштовували для знаті і королів. Фортеця змогла встояти під натиском військ самого легендарного гетьмана – Богдана Хмельницького, адже твердиня зведена у сприятливому місці, в оточенні звивистої річки. В середині споруди кипіло життя, потрапити туди можна було лише через підвісний міст. Фортеця змогла витримати безліч облог і поступилася лише туркам. Довгий час замком володів відомий польський магнат. Він пожертвував його під монастир і жіночу школу. За часів Радянського Союзу у стінах колишнього замку розмістили лікарню, після чого її переобладнали у санаторій, який діє і зараз. Нині на території колишньої твердині відродили монастир, біля якого насаджений парк [5].

Також до переліку екскурсійних об'єктів можна віднести **Кривченський замок**, побудований у XVII ст., він входив до оборонного комплексу Кам'янець-Подільської фортеці. За формою він стандартним на той час – прямокутна фортеця із чотирма вежами на кутах та брамою для в'їзду. Під час досліджень виявили, що тут був ще і палац, від якого нічого не залишилось. До нашого часу збереглись лише дві вежі та мур між ними [4].

У цьому ж аспекті потрібно згадати і про **Ягільницький замок**, який знаходиться у селі Нагірянка, і справедливо називається неприступним і потужним. Його спорудили у 1630 р., коли гетьман С. Лянцкоронський на місці дерев'яного укріплення побудував замок із 6-ти метровими стінами. Війську Богдана Хмельницького під час походу на Галицькі землі у 1648 р. не вдалося захопити фортецю. Козаки спільно із російським військом на чолі із В. Батурлин змогли взяти зміцнення під час штурму у 1655 р., але тільки через зраду військових, які захищали укріплення. У кінці XVIII ст. фортеця втратила своє оборонне значення. У XIX ст. за наказом австрійського уряду засипані рови, знищені деякі частини укріплення, а приміщення почали використовуватися в якості фабрики із виробництва тютюну і картонного пакування. На даний час замок належить приватній компанії [4].

Цікавим екскурсійним об'єктом є і **Залозецький замок** – фортифікаційна споруда у містечку Залізці. Пам'ятка архітектури національного значення. Один із найгірше збережених замків Тернопільщини. Залозецький замок у XVI-XVIII ст. належав магнатським родинам Вишневецьких і Потоцьких. Не раз руйнувався від приступів козацьких, польських, татарських й турецьких військ. У 1603 р. він один із чільних пунктів збору раті Лжедмитрія I для походу на Москву. У замку помер власник – Юзеф Потоцький. Значних руйнувань замку завдали російські

артобстріли під час Першої світової війни, але до остаточного нищення найбільше долучилися місцеві селяни, які використовували камінь із замку на свої господарські потреби. Залозецька фортеця зараз стоїть у руїнах. Нині замковий двір оточують лише фрагменти товстих оборонних стін висотою 2,0 – 1,5 м. Збереглися фрагменти північної та західної стіни, напівпідвальний поверх із вузьким коридором [4].

Також до своїх екскурсійних маршрутів екскурсіводи завжди долучають і **Чортківський замок**, який будувався як помешкання польського магната. Але потім він став використовуватися як оборонна споруда. Місце для зведення фортеці вибрано невдало. Розташована біля підніжжя Вигнанської гори, вона відмінно проглядалася із більш високих точок. Цим і пояснюється те, що замок неодноразово брали штурмом за часів середньовічних воєн. Це місце приваблює для поціновувачів пригод. Адже досі жива легенда про заховані скарби і замуrowаного ченця, привид якого є відвідувачам фортеці. Оборонному комплексу вдалося непогано вціліти. Збереглися дві вежі і значна частина фортифікаційних стін. Сьогодні замок також є частиною Національного заповідника «Замки Тернопілля». Вже є проект його майбутньої реставрації, який передбачає розміщення картинної галереї, музею, ресторанів і навіть готелю. Не дивно, адже звідси відкривається мальовничий вид на річку Серет і вулиці міста Чортків [5].

Цінним для екскурсійної справи є також **Янівський замок** – пам'ятка оборонної архітектури XVII ст. Знаходиться на крутому пагорбі між двома рукавами річки Серет на місці колишніх дерев'яних і земляних оборонних споруд. Замок збудував подільський воєвода Ян Гольський, а поруч нього, на місці колишньої переправи через річку Серет, звів міст, за проїзд яким брав мито. Фортеця мурована із пісковика, прямокутна у плані із товщиною стін 3 і 4 метри наріжними вежами. Із північного боку замок мав природний захист – крутий обрив над річкою. Після Гольських власниками замку стали Замеховські, Богуші, Скарбки. У 1675 р. фортецю захопили і зруйнували турки. У кінці XVIII ст. родина Богушів пристосувала замок під завод селітри, який проіснував недовго. Відновили лише костел святої Трійці. У XIX ст. руїни замку почали розбирати на будівельні матеріали. На сьогоднішній день найбільш збереженою частиною замку є західна вежа-бастея до рівня першого ярусу із 6 вікнами-бійницями. Підземелля вежі засипане землею. До вежі примикає фрагмент південної оборонної стіни. Збереглися також фундаменти північної стіни і в'їзна брама, яка тепер слугує входом на церковне подвір'я [4].

До цього ж переліку потрібно віднести і **Кудринецький замок** – фортифікаційна споруда у селі Кудринці. Замок побудований із пісковика на початку XVII ст. польськими шляхтичами Гербуртами герба «Павча». Реконструйований у XVIII ст. Розташовувався на плато високої крутої гори, яку називають «Стрілкою», над р. Збруч. У плані неправильний чотиригранник із трьома кутовими баштами. Із трьох боків мав природну перешкоду, утворену гірським рельєфом. Найбільш неприступна східна сторона, надійно захищена обривистим схилом гори і річкою біля її підніжжя. Північний бік, звернений до плоскогір'я, основний вузол оборони, захищався штучним ровом, валом і двома баштами, одна із яких – чотирикутна у плані – надворотня. Велетенські розміри і форма башт максимально пристосовані для ведення фронтального і флангового вогню. До нашого часу збереглися: південна, західна і північна стіни, частина об'єму південної п'ятигранної башти на висоту трьох ярусів, північно-західна шестигранна у плані триярусна башта, частина надворотньої башти. Всі башти

мають прямокутні бійниці і кубла від балок між'ярусних перекриттів у кладці стін [4].

Цікавим екскурсійним об'єктом є і **Сидорівський замок** як корабель чи парус, стоїть на високому пагорбі. Із трьох сторін його омиває невелика річка Сухостав. Побудував замок Марцін Калиновський чернігівський воєвода, із родини Калиновських, гербу Калинова, у сорокових роках XVII ст. Схожий замок збудовано і у Гусятині, який не зберігся. Замок планувався і збудований як оборонна твердиня-резиденція. Будова витягнута із півночі на південь, відповідно рельєфу пагорба. Довжина замку із півдня на північ 178 метрів, а із заходу на схід, 30 метрів [4].

Також екскурсійним об'єктом у тематичних екскурсіях може слугувати і **Токорівський замок**, який зведений на високому кам'яному острові у кінці XVI ст. Збудований він коштом брацлавського воєводи Януша Збарзького. Ця твердиня мала стримувати набіги татар, які у ті часи часто «навідувались» до Речі Посполитої. Замок мав форму неправильного трикутника із вежами на кожній вершині фігури. Зайти до фортеці можна було через підйомний міст, який охороняла ще одна вежа над воротами. Історики припускають, що раніше замок у Токах стояв на острові посеред річки Збруч. Із часом річка змінила своє русло. Нині фортеця стоїть на півострові, який із трьох боків оточений озером. Фортеця успішно стримувала ворожі набіги. Але вона не змогла встояти перед козаками, які захопили і розграбували фортецю у 1648 р. У 1675 р. замок у Токах зруйнували турки. Із руїн він повстав у першій половині XVIII ст. і перебував у бойовій готовності до кінця цього століття. Коли Токівський замок втратив своє оборонне значення, його почали потроху руйнувати. Особливо твердиня постраждала під час Першої світової війни: її стали розбирати для будівництва дороги. Сьогодні збереглася лише п'ятикутна вежа та фрагменти муру. Існує легенда, ніби між замком та лісом у Яхнівцях простягається підземний хід. Нині у різних частинах села Ожиговець можна побачити фрагменти підземель [4].

Сьогодні Тернопільська область є однією із найцікавіших регіонів на заході України, і найбагатшою на замкові споруди, що із точки зору використання їх у екскурсійній діяльності надає вагомі переваги. Замки не лише приваблюють туристів та екскурсантів зовнішнім виглядом, але й багатомістовою історією, яка пройшла крізь роки і донесла до сучасності свою наукову цінність. Однак їх стан і збереженість є не менш важливими для розвитку екскурсійної діяльності [1].

Вивчення, охорона, реставрація та використання оборонних споруд Тернопільщини обумовлюють ефективність екскурсійної діяльності в області. Тому важливим є удосконалення охорони оборонних споруд та вдосконалення відповідного законодавства, можливо також і добродійної діяльності та меценатства. Це також потребує збільшення залучення бюджетних коштів, можливо навіть залучення іноземного капіталу, або застосування таких форм майнових відносин, як довгострокова оренда, передача у безстрокове та безоплатне користування оборонних споруд, чи залучення туристичних підприємств та організацій на пільгових умовах до приватизації нерухомої історико-архітектурної спадщини для створення об'єктів туристичної інфраструктури. Формування і розвиток в області різноманітних екскурсійних маршрутів, пов'язане із наявністю великої кількості цікавих історичних місць та екскурсійних об'єктів, що сприяє популяризації регіональної і вітчизняної історико-культурної спадщини на відповідних тематичних екскурсіях, адже цей історико-культурний потенціал – це найцінніше надбання нашого народу, найважливіша складова історичної пам'яті української нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альтгайм Л.Б. Організація екскурсійних послуг. Навчально-методичний посібник для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності «Туризм», Тернопіль 2017, 204 с.
2. Альтгайм Л.Б. Основи музейної та екскурсійної діяльності. Курс лекцій для студентів географічного факультету, які навчаються на спеціальності «Географія», Тернопіль 2009, 118 с.
3. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 432 с
4. Унікальні замки Тернопільщини, які варто побачити [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ternopillive.com.ua/unikalni-zamki-ternopilshhini-yaki-varto-pobachiti-foto/>.
5. Castles of Ukraine Podolia/Galicina [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://castlesua.jimdofree.com/>

Наталія Ганусевич
м. Збараж

НОВІ ТУРИСТИЧНІ ЛОКАЦІЇ – КОСТЕЛ СВЯТОГО АНТОНІЯ І
СВЯТОГО ЮРІЯ МІСТА ЗБАРАЖ

Анотація: У статті висвітлена історія побудови, відновлення і збереження збараського костелу св. Антонія і св. Юрія. Проаналізований сучасний стан інтер'єру храму, а також проект реставрації всіх знищених вівтарів.

Ключові слова: храм, скульптури, ікона, амвон, вівтар, фігура.

Збараж – місто з багатою історією, оповите легендами та переказами і належить до переліку населених пунктів з найбільшою кількістю історичних пам'яток. Одна із них є комплекс монастиря о.Бернардинів, який знаходиться в центрі міста коло річки Гнізни. Комплекс складається з костелу св. Антонія і св. Юрія, з півдня примикають келії, а з півночі дзвіниця. Вся територія була укріплена оборонними мурами з бійницями, які частково збереглися в південній частині комплексу.

Князь Юрій Збараський, власник міста, краківський каштелян, утримуючи у своїх військових загонах священників бернардинів, в 1627 р. поселив їх в невеликому, тимчасово побудованому для них дерев'яному монастирі в Збаражі [5, с.3]. Місцевість, на якій розпочатися будівництво першого храму, була непрохідною трясовиною, оповитою легендами і переказами [7, с.10]. Історичні джерела підтверджують, що перший храм був зведений стараннями князя Юрія Збараського у 1627 р. для отців бернардинів, які були капеланами у його війську [12, с.455].

Весною 1627 р. поблизу річки Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу [15, с.9]. Дещо вологий ґрунт сприяв будівельникам в копанні глибоких фундаментів під святиню, в підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років повністю вибудовано підвали і розпочато кладку стін. Храм був мурований з каменю на дубових палях, однонавовий (розм. 17м x 10м) [14, с.177]. Розміри подані на підставі обмірів сучасної абсиди, на місці якої знаходився попередній костел, і згідно тодішнім будівельним традиціям – обладнаний бійницями і оглядовою вежею, яка знаходилася над притвором. Покритий високим двосхилим гонтовим дахом. Будівництво храму закінчилось в 1637 р [3, с.321]. Він був

ЗМІСТ		
I. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ»		
1.	Микола Бевз Малярська декорація на зовнішніх стінах замків в Поморянах, Язлівці та Старому Селі	4
2.	Марія Вельгій Австрійські магнати Гневоші та їх роль в історії замку у смт. Золотий Потік	9
3.	Калина-Теодора Гаврилів Міра архітектурної інтервенції в замок в стані тривалої руїни	15
4.	Наталія Ганусевич Музеєфікація замкових комплексів Буцацького району, як один із засобів їх збереження	19
5.	Тетяна Герасимчук Дослідження об'єктів культурної спадщини Хмельниччини, на прикладі Проскурівського реального училища	24
6.	Ярослав Дзісяк Юрій Язловецький: суспільно-політичне підґрунтя релігійних реформ	29
7.	Марія Довгаль Замок в Підзамочку крізь призму століть	35
8.	Ігор Кобаса Використання сучасних інноваційних технологій у музейній галузі. Спроба 3D реконструкції замку у Язловці за допомогою редактора тривимірної графіки «Sketchup» і програми «Google Earth»	39
9.	Надія Ковальчук Під егідою княгині: Бережани за часів Ізабелли Любомирської	43
10.	Микола Козак Микола Потоцький – меценат, будівничий «сімдесяти семи храмів»	49
11.	Степан Костюк Архітектура Бучаччини у філокартії: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею	55
12.	Лариса Легка Історіографічні дослідження пам'ятки культурної спадщини ансамблю Буцацького монастиря отців Василіян Чесного Хреста Господнього у фондах Буцацького краєзнавчого музею	57
13.	Наталія Скоропляс Князі Потоцькі – фундатори та будівничі оборонних споруд та храмів Тернопільщини (XVII-XIX ст.)	60
II. НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК, ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ»		
1.	Любов Альтгайм Особливості формування тематичних екскурсій оборонними	66

УДК-929
ББК-83-3(4Укр.)

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»**

Наукове видання

Збараж 2021

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
вул. Б. Хмельницького 6, м. Збараж Тернопільська обл. 47302
тел. (03550) 2 47 02
e-mail: zapovidnil_zbarazh@ukr.net
Офіційний сайт: <https://zamky.te.ua/>

Макет та верстка:

Тетяна Думська, Зоряна Мазуранчик, Наталія Марціяш Дир

**Автори опублікованих матеріалів
несуть повну відповідальність за підбір і достовірність наведених
фактів, цитат, власних імен, назв і стилістику тексту**

ISBN 966-636-013-6
©Національний заповідник «Замки Тернопілля»
©»ВІК», 2021

НЗ

Національний заповідник «Замки Тернопілля»
тел.: (03550) 2-42-47
zapovidnik_zbarazh@ukr.net